

Др Дејвид Норрис¹

Универзитет у Нотингему

Катедра за русистику и славистику

Велика Британија

ОД ВЕЛИКЕ СЕОБЕ ДО „ЗАМИШЉЕНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ”: ПРОСВЕТИТЕЉСТВО И КУЛТУРНЕ РЕФОРМЕ КАО ТЕМЕЉИ МОДЕРНЕ НАЦИОНАЛНЕ СВЕСТИ КОД СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Апстракт: Рад прати последице аустро-турских ратова и Велику сеобу 1690. године, након чега је формирана нова српска заједница северно од Дунава и утемељен институционални оквир (привилегије, црквена јурисдикција, локална управа) унутар Хабзбуршке монархије. Анализирају се три социјална амбијента – село, Војна граница и слободни краљевски градови – као и њихов утицај на друштвено-економску мобилизацију, просвету и настанак грађанске елите. Посебна пажња посвећена је језичко-културним променама (рускословенски → славеносрпски), развоју штампе и школства (руски утицаји, реформе Марије Терезије и Јосифа II) и делима Орфелина и Доситеја Обрадовића као посредницима просветитељских идеја. Синергија ових процеса обликовала је транснационалну „замишљену заједницу” и прве контуре модерне српске националне свести.

Кључне речи: Велика сеоба, Срби у Хабзбуршкој монархији, просветитељство, славеносрпски језик, рускословенски језик, образовање, грађанска класа, Доситеј Обрадовић, Захарија Стефановић Орфелин

Велика сеоба и српска просторна имагинација

Већина Срба у XVII веку живела је на пограничним подручјима Османског царства, које се простирало преко југоисточне Европе, обухватајући Србију, Босну, делове Хрватске и територије северно од Дунава у Угарској. Османлије су 1683. године покренуле свој последњи поход ка Западној Европи. У јулу су стигле

¹ david.norris@nottingham.ac.uk; David Norris, University of Nottingham, Department of Russian and Slavonic Studies, Great Britain

до Беча и опколиле град, али је опсада укинута у септембру уз помоћ пољског краља Јана Собјеског. После одбијања османске војске, Аустријанци, у савезу са Пољском, Венецијом и Папском државом, кренули су у противофанзиву, заузеле Будим 1686. и Београд у септембру 1688. године. Хабзбуршко напредовање изгледало је незаустављиво док се продужавало ка југу, на Косово и Македонију, уз подршку српских устаника чију је спремност да се боре за ослобођење од муслиманске власти подржао српски патријарх Арсеније III (1633–1706). Међутим, Аустријанци су били приморани да се врате и преусмере ка обновљеној француској претњи на западу и пребаце трупе ради одбране. Турци су потом обновили своје напоре, потиснули противнике и поново заузели Београд 1690. године.

Османска политика, која је хришћанским поданицима допуштала да управљају локалним пословима у оквиру милетског система, почивала је на њиховој покорности султановој власти, редовном плаћању пореза, испуњавању радних обавеза и мирном животу. Међутим, уколико би се побунили, османске власти би се сурово осветиле и тешко казниле рају. Патријарх и други истакнути црквени великодостојници били су свесни да ће бити позвани на одговорност због подстицања српских устаника у најновијем сукобу и да ће бити издвојени ради освете. Стога је велики број Срба из јужних крајева, предвођен патријархом, пратио повлачење аустријске војске како би се спасао од одмазде, и најзад прешао Дунав и ступио на територију која је била у саставу османске Угарске, али је однедавно била заузета од стране хабзбуршких трупа. Срби су још од средине XV века мигрирали ка Босни и јужној Угарској, бежећи од ширења моћи Османског царства, али не у обиму какав ће достићи током догађаја 1690. године: „српско историјско памћење чврсто се везало за догађај који ће касније бити назван Велика сеоба 1690. године – низ збивања током којих је патријарх напустио Пећ, а најмање 30.000 људи емигрирало, од којих су неки дошли чак са Косова, пролазећи кроз велике тешкоће повезане са таквим пресељењем”.²

Последице аустријске кампање између 1688. и 1690. године биле су катастрофалне за локално становништво, не само због бруталних одмазди, већ и због великог броја цивилних жртава изазваних болестима и глађу. Османлије су насељавале Албанце у косовске крајеве које су Срби напустили, где је већ постојало мешовито српско-албанско становништво, чиме је демографска структура региона трајно измењена.

Патријарх Арсеније III стигао је у Београд до марта 1690. године са својом најближем пратњом, којој су се убрзо придружили и други високи црквени великодостојници и истакнути припадници српске заједнице, укључујући монахе манастира Раванице који су са собом понели мошти кнеза Лазара. Он је остао у Београду, свестан да прилике преко Дунава нису повољне за Србе због настојања Римокатоличке цркве да покатоличи православне Србе из ранијих миграција. Патријарх није желео да пређе даље на хабзбуршку територију без

² Stevan K. Pavlowitch, *Serbia: The History of an Idea*, New York: New York University Press, 2002, p. 20.

јасних гаранција цара да ће он и његова паства бити добро примљени и да ће њихова безбедност у Хабзбуршкој монархији бити гарантована. Цар Леополд I био је заинтересован да Срби пређу Дунав, јер су честа ратовања испразнила тај простор, а њему су били потребни војници за утврђивање јужног крила својих граница. Патријарх је 18. јуна сазвао народну скупштину – сабор, којем су присуствовали високи црквени достојанственици, угледни чланови заједнице и официри. На сабору је договорено да се пређе река и настави борба против Турака са територије под хабзбуршком управом, под условом да цар прихвати одређене услове. Сабор је поднео своје захтеве у шест тачака, стављајући на прво место слободу вере и право да бирају сопственог архиепископа, који мора бити Србин и чији статус мора бити исти као што је био под Турцима. Тражено је да се Србима дозволи слободно исповедање вере и да њихова црква представља целокупну заједницу у оквиру хабзбуршког административног система. Леополд је прихватио све захтеве сабора и 21. августа 1690. године издао Прву декларацију о српским привилегијама. Срби су до краја септембра завршили прелазак преко Дунава, непосредно пре доласка османске војске у Београд 1. октобра. Већину прелазника чинили су сељаци, али су у избегличким колонама били и остаци српске милиције, високи црквени достојанственици, занатлије и имућни трговци. Њихови сународници који су раније избегли испод османске власти већ су основали више манастира у Фрушкој гори, брдовитом подручју недалеко од Новог Сада. Нови прилив становништва је обогатио то наслеђе, па је укупан број манастира у области достигао око тридесет пет, подигнутих између XV и XVIII века.

Сукоб са Турцима настављен је још готово читаву деценију, а Света лига је знатно ојачала када су јој се придружиле руске снаге Петра Великог. Хабзбурзи су на крају потписали повољан мировни споразум са својим противником: „Карловачки мир из 1699. године, закључен са Аустријом, Венецијом и Пољском, представља прекретницу у османској историји и један од најзначајнијих мировних уговора у нововековној европској историји. Тим споразумом, по први пут, Османско царство је трајно уступило територију хришћанским силама”.³ Аустријанци су задржали контролу над некадашњом османском Угарском, осим области Баната, која је такође освојена две деценије касније. Граница између два царства коначно је утврђена дуж линије река Саве и Дунава на северу Балканског полуострва, остављајући Београд и некадашње српске средњовековне земље под султановом влашћу. Аустрија је тиме проширила своје границе ка југу и истоку, постајући главни ривал Турској у борби за превласт над југоисточном Европом. Потписивање уговора у Сремским Карловцима (нем. Karlowitz), било је од великог симболичког значаја за Србе, јер је град постао њихово главно црквено, културно и управно средиште у оквиру Хабзбуршке монархије. Патријарх Арсеније

³ Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, 2 vols, I: *Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 65.

III Чарнојевић и 30.000 избеглица нису се вратили у своје домове; уместо тога, започели су нови живот под хабзбуршком влашћу, добивши прилику да током наредног века развију културни капитал своје заједнице.

Нови аустро-турски рат избио је 1716. године, када су Османлије покушале да поврате територије изгубљене 1699. године. Хабзбурзи су заузели Београд 1717, а Пожаревачким миром потписаним 1718. године, стекли су област Баната северно од Дунава, Београд са тврђавом Калемегдан и српске земље јужно од Дунава, све до града Ниша. Аустријска власт над регионом трајала је наредних двадесет година, током којих су уведене бројне промене. Већина муслиманског становништва, укључујући градске елите и земљопоседнике, напустила је ове просторе како би избегла аустријску управу, која је била усмерена на укидање њихових повластица као владајуће класе.

Изглед Београда је у том периоду доживео значајну трансформацију: подигнуте су нове грађевине у барокном стилу, католичке цркве замениле су џамије, а тврђава Калемегдан добила је сложен систем унутрашњих и спољашњих бедема, чиме је постала једна од најимпозантнијих фортификација у Европи. Локална управа била је реорганизована: већим административним јединицама управљао је оберкнез, док је испод њега кнез, као сеоски старешина, био одговоран за убирање пореза и спровођење правде.

Иако је нови систем имао извесне сличности са османском праксом, Хабзбурзи су установили ефикаснију административну мрежу која је консолидовала локалну самоуправу на основу именованих званичника у среским заједницама. По први пут, Срби са обе обале Дунава били су интегрисани у оквир истог царства. Ипак, аустријска управа јужно од Дунава није уживала општу популарност из два разлога. Прво, наметнула је тежак порески терет сеоском становништву, који је многима био неподношљив. Друго, подржавала је Римокатоличку цркву у њеним прозелитистичким настојањима и у покушајима да ограничи деловање Православне цркве. Иако су Срби у почетку поздравили смену режима 1718. године, многи су временом постали искрено незадовољни аустријском влашћу.

Када су Аустријанци 1737. године поново ступили у рат против Турака, нису добили очекивану подршку локалних Срба и били су војно поражени. Затражили су примирје и 1739. године потписали Београдски мир, којим су све територије јужно од Дунава враћене под османску власт, док су задржали контролу над Банатом. Напустивши Србе који су им пружили подршку, Хабзбурзи су изазвали нови, мањи талас српских сеоба на подручје северно од Дунава, који је предводио патријарх Арсеније IV (1698–1748). Иако је ова сеоба била знатно мањег обима у односу на ону из 1690. године, имала је велики значај за очување црквене везе између Срба у оба царства, јер су Хабзбурзи наставили да признају Арсенија IV за патријарха, поставивши га истовремено за поглавара Срба у Сремским Карловцима. Фрустрирана деловањем Српске цркве, која је у очима Османског царства подривала његову власт, Порта је 1766. године укинула Пећку патријаршију, ставивши српске епархије под јурисдикцију грчког патријарха.

Трећи аустро-турски рат започео је 1788. године и одвијао се по сличном обрасцу као претходни. Хабзбурзи су објавили рат у знак подршке руском нападу на Османско царство. Почетни успеси били су омогућени учешћем добровољачке српске милиције – фрајкора, која је била боље организована, обучена и наоружана уз помоћ Аустријанаца. Ипак, Хабзбурзи поново нису успели да постигну коначну победу и закључили су Свиштовски мир из 1791. године, којим је обновљено претходно стање и успостављен *status quo* између зараћених страна.

Аустро-турски рат 1683–1699. године изазвао је масовно расељавање становништва, успостављајући нову српску заједницу северно од Дунава и постављајући услове за њену каснију трансформацију. Друга опсада Беча означила је почетак новог поглавља у историји српског народа које се, по обиму својих последица и утицају на потоње догађаје, може мерити само са губитком државне самосталности у средњем веку.⁴ Аустријска контрола над Београдом и централном Србијом донела је привремену територијалну целовитост Србима на обе обале Дунава. Хабзбуршке реформе локалне управе у централним српским областима под њиховом влашћу увеле су већу аутономију сеоских заједница, које су, након повратка под османску власт, задржале многе предности нових институционалних решења. Иако су поједине јужне области, које су остале под Османлијама, изгубиле српску већину, њихова веза са средњовековном државом остала је јасно видљива захваљујући бројним манастирима и православним светињама. Недостатак политичке интеграције код Срба надокнађен је развијањем просторне визије српства, која је повезивала три територијалне целине: српске области северно од Дунава, Београд и територију под аустријском управом (1718–1739), као и Стару Србију – област Косова и Македоније. Стварање ове замишљене географије почивало је на постојању изграђеног заједничког културног наслеђа језика, вере и културног памћења очуваног у предањима и усменој традицији.

Проширење црквене јурисдикције додатно је оснажило растуће уверење о припадности заједничком српском географском простору. Аустријске власти наставиле су да признају Арсенија III као српског патријарха након 1690. године, као што су признавале и Арсенија IV после Друге сеобе 1739. године. Истовремено, Мојсије Петровић (1677–1730) и Вићентије Јовановић (1689–1737) постављени су за митрополите и Карловачке и Београдске митрополије – Петровић од 1726. до 1730, а Јовановић од 1731. до 1737. године. Иако су искуства грађанског и црквеног јединства била краткотрајна и, у извесном смислу, двосмислена, она су ипак оставила наслеђе које ће касније бити оживљено као део културног памћења обновљене замишљене географије српских земаља. Срби северно од Дунава одиграли су значајну улогу у постављању темеља српске националне свести, ослањајући се на предности које су произлазиле из интензивнијег контакта са европским утицајима доба просветитељства, недоступним њиховим сународницима у оквиру Османског царства.

⁴ Радмила Тричковић, *Београдски џашилак 1687–1739.*, прир. Небојша Шулетић. Београд: Службени гласник, 2013, 471–472.

Српско друштво северно од Дунава

Цар Леополд I прогласио је да ће Срби на територији Хабзбуршке монархије имати свог световног поглавара, иако то звање никада није добило коначну потврду. Ипак, појам „Војводина” (земља којом управља војвода) ушао је у употребу као ознака за области које су Срби насељавали у Бачкој, Банату и Срему. Привилегије које је Леополд доделио Србима нису доследно поштоване, већ су повремено морале бити поново потврђиване у Бечу, посебно у тренуцима када је царској влади била потребна подршка српске заједнице. Ове привилегије су се углавном односиле на аутономију Српске цркве и њену ширу улогу у друштвеном животу заједнице. Цркви је било дозвољено да сама бира свог митрополита и епископе, који су били признати не само као верски, већ и као политички представници своје заједнице.

Положај Срба у оквиру Хабзбуршке монархије био је крајње нестабилан. Често изложени верској дискриминацији, налазили су се између царског правног система, који је подржавао власт централне управе у Бечу, и захтева Угарског сабора (Дијете), који је инсистирао на легитимитету права некадашњег мађарског племства, заснованом на првенству старијем од хабзбуршке власти у том подручју. Преговарајући о својим привилегијама са царем Леополдом, Срби су се надали да ће себи обезбедити положај сличан ономе који су уживали у оквиру милетског система, односно да ће самостално управљати својим пословима све док испуњавају обавезе према држави. Међутим, за разлику од претходног искуства, Срби су у хабзбуршком правном оквиру затекли погодније услове за развој сопствених институција које су обухватале управу над привредом, грађанским питањима и делимично образовањем. Њихова аутономија је, ипак, зависила од општих политичких односа и компромиса између Беча и мађарских власти, али су Срби успели да стекну вредно искуство у управљању сложеним бирократским процесима. Ипак, нису сви Срби у Хабзбуршкој монархији подједнако користили предности организационих промена – заједница је била подељена у три групе, у зависности од тога да ли су живели у сеоским областима, на војној граници или у слободним краљевским градовима.

Многи Срби су се након Велике сеобе настанили у сеоским подручјима која су потпадала под цивилну управу на новим територијама. Велике површине земљишта првобитно су потпале под надлежност Дворске коморе, органа задуженог за управљање државном имовином, која се суочавала са захтевима Угарског сабора да се имања врате племићким породицама којима су некада припадала. Међутим, мали број старих аристократских породица из времена пре османског освајања опстало да би поново истакле своја наследна права. Већи део земљишта је продат ради прикупљања прихода за владу у Бечу или је додељен као награда за службу држави, чиме су поново створена велика имања, карактеристична за тај регион. Већина земљопоседника били су Мађари или Немци, али је постојао и мањи број Срба међу њима. Статус слободних сељака, углавном

Срба, али и нешто Румуна и Мађара, променио се доношењем новог закона који их је 1723. године у Банату претворио у кметове, везане за земљу у власништву феудалаца, а 1741. године сличан пропис је уведен и у Бачкој. Према овим законима, сељаци су били обавезни да предају део свог приноса са властите земље и да раде на поседу својих господара, без права да напусте место на коме су дуговали такве обавезе. Било је покушаја да се ограничи број намета које су приватни земљопоседници могли да захтевају од својих кметова, али је влада била више заинтересована за повећање државних прихода путем пореза него за побољшање положаја сиромашних слојева друштва. Одређене олакшице кметови су добили током наредних деценија, али је њихово потпуно ослобођење остварено тек средином XIX века.

Војна граница представљала је једну од кључних области које су Хабзбурзи основали на граници са Османским царством, на простору Далмације и Хрватске крајем XVI века. Ово подручје било је тешко за утврђивање и скупо за одржавање, али је истовремено представљало осетљиву пограничну зону, у којој су учестали упади наоружаних чета које су пљачкале села са супротне стране. Многи Срби су се насељавали у ову област током више миграционих таласа, бежећи од османских освајања која су се постепено кретала ка западу и северу кроз Босну. Хабзбурзи су новопридошлим избеглицама нудили парцеле земљишта и слободу вероисповести у замену за војну службу на граници. Срби су служили заједно са Хрватима у области мешовитог становништва, која је 1630. године добила свој правни оквир посебним статутом, стављајући је под директну управу цара као део царске војне организације. Показало се да је традиционални српски задружни систем, заснован на проширеној породичној заједници која је функционисала у оквиру сеоске заједнице, пружао социјалну основу за неплаћену војну службу. Земљиште се налазило у државном власништву, али су га породице заједнички користиле, а заузврат су биле дужне да обезбеђују регруте за одбрану границе. Одговорност за војну службу имале су породицама које су, удруживањем ресурса, могле да пусте појединце да обављају обавезе према војсци, а да притом и даље обрађују своја мала имања.

Након што је Хабзбуршка монархија проширила своје територије Карловачким миром (1699), Војна граница је проширена и на подручје Војводине, где су новопридошли Срби добијали мале фарме у пограничној зони. Те мале, тесно повезане заједнице неговале су континуитет са својим традиционалним начином живота у Старој Србији, задржавајући обичаје и православну веру. Војници из Војне границе били су слободни људи и сматрало се да се налазе у повољнијем положају у односу на сељаке у цивилним областима, који су били везани за своје земљопоседнике. Ипак, услови живота и рада били су само незнатно бољи: домаћинства су била мала, а војници и њихове породице били су подложни строгој војној дисциплини и прописима, што је могло бити оптерећујуће, нарочито због тога што су локалне заповеднике, по правилу друге националности и вере, често одликовали неједнаки темпераменти и начини поступања.

До средине XVIII века, немачки официри имали су предност приликом унапређења, што је представљало званичну државну политику, а немачки језик је остао службени језик команде и наставе у државним школама војних округа. Католичка црква је често оспаравала слободу вероисповести која је дата православним Србима, услед чега дезертерства нису била ретка. Реформе у организацији војне зоне на граници спроведене су након што је Марија Терезија (1740–1780) ступила на престо. Иако су оне повећале војну ефикасност и безбедност државе, истовремено су смањиле степен локалне аутономије којом су Срби до тада располагали: „Војници су били организовани у пукове везане за одређене округе. Ограничена су им права да бирају представнике и уведена је чвршћа организација. Године 1754. уведен је низ прописа који су додатно ограничили самоуправу”.⁵

Војници на Војној граници постепено су губили осећај повезаности са Србијом, како се њихова улога ширила и на ратовање ван граница са Османским царством. Број војника – међу којима нису сви били Срби – порастао је са око 45.000 (1740) на 120.000 до краја XVIII века, када су гранични пукови у појединим сукобима чинили чак трећину целокупне царске војске. Посебан војни и управни систем који је уређивао живот граничарских војника одржао се све до 1881. године.

Трећа група српског становништва, која је живела у градским срединама, имала је највећи значај за дугорочни друштвени и културни развој Срба, и северно и јужно од Дунава. У појединим већим местима на Војној граници, са мешовитим становништвом занатлија, трговаца и припадника слободних професија, створени су услови да се организују и финансијски ојачају кроз узимање зајмова, чиме су откупљивали већи степен слобода. Такав процес захтевао је велика новчана средства, па је становништво узимало кредите који су се отплаћивали деценијама. Откупивши своју слободу, градови су стекли статус „слободних краљевских градова”, што им је обезбедило висок степен аутономије и право на представништво у Угарском сабору.⁶

Међу таквим градовима били су Нови Сад, који је откупио своју слободу 1748. године, затим Сомбор 1749. и Суботица 1779. године. У градским срединама становништво је могло да бира своја већа и друге управне органе, који су представљали њихове интересе и ван градских граница, у оквиру институција царске управе. Тиме су стекли могућност да развијају трговачке односе уз мање царинске контроле, као и да оснивају занатске еснафе и струковна удружења за своје грађане.

Њима су се придружиле и мање, полуурбане заједнице у оквиру Војне границе, којима су краљевским повељама додељене поједине повластице слободних градова. Таквих места било је више, а међу њима су били Земун, Панчево, Вр-

⁵ Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, I, p. 147.

⁶ Sima M. Ćirković, *The Serbs*, trans. by Vuk Tošić, Oxford: Blackwell, 2004, p. 158.

шац, Бела Црква и Ириг. Ови градови постали су жива средишта привредног развоја, у којима је концентрација економске активности довела до стварања богатства које је, поред већег личног стандарда, омогућило и улагања у урбани развој и подизање установа које су задовољавале образовне, друштвене и културне потребе једне просперитетне грађанске заједнице, по узору на сличне градове у другим деловима царства. Како су грађани све чешће путовали ради пословних активности, њихове везе са трговачким и струковним мрежама постајале су све интензивније. Ове мреже су постале важан посредник у преношењу идеја из иностранства, доприносећи ширењу интелектуалне и културне основе код српских заједница унутар Хабзбуршке монархије.

Српска грађанска класа је била је бројношћу припадника невелика, али је њен утицај као образоване елите постајао значајнији како су се њихове грађанске организације уздизале упоредо са Црквом, као значајним носиоцима ресурса и као местима одлучивања о питањима која су се тичала економског и културног развоја. Оне су представљале језгро са потенцијалом да Србе изведу из интелектуалног сиромаштва које су понеле из Османског царства. Ова грађанска класа указала се као производ промене менталитета коју је донело европско просветитељство – доба обележено све већом секуларизацијом друштва, одбацивањем средњовековног погледа на свет као поретка заснованог на божанској вољи, и заменом верских догми и старих сујеверја начелима разума и рационалне мисли. Просветитељство није било покрет вођен искључиво индивидуалним циљевима, већ је тежило друштвеном напретку и постизању општег добра. Градско становништво није имало револуционарне намере да обори постојећи друштвени и политички поредак, већ је задржавало разлике по класном и родном принципу као важне ознаке у друштвеној хијерархији. Свесни значаја образовања и културног уздизања, видели су их као неопходна средства за функционисање сложене друштвене организације и као основу за даљи развој. Њихови занатски еснафи, струковна удружења лекара и правника, градска већа и црквене организације деловали су у правцу изградње заједничких циљева, доприносећи организованом развоју заједнице: рад ових верских и привредних институција постао је основа за успон српске буржоазије, која је упорно размишљала о обликовању свог идентитета у оквирима доминантног католичког окружења.⁷

Културни развој код Хабзбуршких Срба

Црква је имала кључну улогу у културним и просветним процесима током прве половине XVIII века. Патријарх Арсеније III пружио је снажну подршку унапређењу образовања међу Србима у њиховом новом окружењу. Он је 1698. и

⁷ Мирослав Тимотијевић, „У освит новог доба”, у: Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић и Милан Ристовић (ур.), *Историја приватног живота у Срба: од средњег века до савременог доба*, Београд: Clío, 2011, 202.

1706. године упутио молбу за отварање српске гимназије, али је оба пута одбијен. Његов циљ није био да пружи образовање ради самог образовања или личног усавршавања, већ да спроведе прагматичну политику. Низак ниво образовања међу православним свештенством показао се као озбиљан недостатак у суочавању са покушајима Угарског сабора и Бечког двора да преобрате Србе у католичанство. Боље образовани свештеници могли би да убеди своје парохијане у неопходност очувања традиције и верности својој вери. Образовање би такође потпомогло оснаживање свести о идентитету и културним разликама које су их одвајале од католичких суседа. Стога је традиције Цркве било могуће најбоље очувати путем модерног образовног система. Међутим, организовање таквог система подразумевало је значајне ресурсе: зграде и просторе за наставу, уџбенике и материјале неопходне за ученике, као и запошљавање и обуку учитеља и помоћног особља. Власти у Угарској и Бечу гледале су на ову иницијативу као на потенцијалну претњу властитој контроли над српским избеглицама и зато нису пружиле ентузијастичну подршку оваквим плановима. Додатну препреку представљало је одбијање владе да изда дозволу за оснивање ћириличне штампарије, без које је било немогуће штампати основне уџбенике. Суочени са овим ограничењима, црквени великодостојници су били приморани да потраже помоћ изван Хабзбуршке монархије — обратили су се руској влади и Синоду Руске православне цркве ради логистичке и материјалне подршке у оснивању сопствених образовних институција.

Руска црква је била свесна своје обавезе да помаже свим православним хришћанима у очувању њихових верских и литургијских традиција, и већ је у претходним вековима пружала финансијску и материјалну помоћ Српској цркви. Руске државне власти су у томе виделе прилику да прошире свој утицај међу словенским народима унутар Хабзбуршког царства, које је било њихов ривал у борби за доминацију над југоисточном Европом. Из тог разлога, хабзбуршке власти су биле сумњичаве према контактима својих српских поданика са Руском империјом, али нису могле отворено да их осуде, јер су у борбама против Отоманског царства биле зависне од руске војне и политичке подршке. Просветне тежње Срба северно од Дунава започеле су управо руским посредовањем, слањем књига и учитеља. Први наставник из Русије, Максим Суворов, стигао је 1726. године и отворио прву школу у Сремским Карловцима. На позив митрополита Мојсија Петровића, проширио је своје просветне активности на Београд и друге градове јужно од Дунава. У Русију се вратио 1737. године. Нови митрополит, Вићентије Јовановић, успоставио је везе са Кијевском духовном академијом, најугледнијом високошколском установом у православном свету, познатом по праћењу нових интелектуалних струја просветитељства у Западној Европи. Из Кијева је 1732. године стигла група од пет учитеља, међу којима је најистакнутији био Емануел Козачински, како би радили у Сремским Карловцима и Београду.⁸

⁸ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд: Просвета, 1966, 128–141; Алексан-

До краја деценије, руски учитељи су отишли. Њихови покушаји да оснују школе јужно од Дунава дали су неуједначене резултате. Док је Аустрија финансирала рад Римокатоличке цркве, била је неспремна да помогне православним Србима, тако да су просветни напори престали 1739. године након повлачења аустријске власти. Ипак, утицај њиховог рада у хабзбуршким земљама био је трајан – посебно када је реч о гимназији у Сремским Карловцима, која је постала најзначајнија образовна институција српске заједнице и главни носилац средњошколског образовања међу Србима у Хабзбуршкој монархији.

Руско присуство и утицај на културни и просветни развој међу Србима у XVIII веку били су од пресудног значаја. Књижевна делатност у Србији након османског освајања била је знатно смањена и сводила се углавном на преписивање и превођење Светог писма и црквених списа у манастирима, уз мали број световних текстова у којима се све више уочавао утицај савремених српских језичких елемената на српску редакцију црквенословенског језика. Из српске заједнице у Војводини све већи број свештеника слао се у руске семинарије, док су учитељи попут Максима Суворова и Емануела Козачинског доносили уџбенике написане руском редакцијом црквенословенског језика, који су користили као наставни језик у својим школама. Након њих, дошла је нова генерација наставника који су били руски ученици и који су наставили да користе руске уџбенике и руску редакцију црквенословенског као наставни језик. Српска црква, уз подршку митрополита Викентија Јовановића, прихватила је руску редакцију црквенословенског језика, заменивши њоме традиционалну српску редакцију у литургијској употреби, црквеној администрацији и школама. Рускословенски се потом проширио као општи писани језик, будући да су је генерације школоване у том систему усвајале као језик образовања, што је извршило огроман утицај на језичко окружење током наредних векова.

Усвајање руске редакције донело је извесне краткорочне предности, јер је олакшало процес успостављања образовне инфраструктуре. Погрешно се сматрало да је реч о повратку чистијем облику црквенословенског језика, онаквом каквим је он био пре реформских измена у српској редакцији, иако је и руска редакција била под утицајем народног језика и током векова доживела сопствени развој и промене. Руску редакцију је у приближно исто време прихватила и Бугарска црква, што је стварало утисак о повратку јединственом словенском православљу. За свештенство није било тешко да прихвати рускословенски, будући да је уживао висок социјални и интелектуални престиж, као и стога зато што је потекао из истог корена као и српска редакција, задржавши сличности у речнику, морфологији и синтакси. Главна разлика огледала се у изговору и правописним варијацијама које су настале под утицајем народних елемената. Прва књига међу Србима у Хабзбуршкој монархији написана на рускословенском

дар Младеновић, „Примање и измене рускословенског језика”, у: *Славеносрпски језик: студије и чланци*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989, 9–16.

језику била је *Сйемаѿоѿрафија* Христофора Жефаровића (1741) о хералдичким симболима. Поједини Срби, углавном свештеници, поносили су се употребом чисте форме руског црквенословенског, док су други прилагођавали језик фонетском систему српског, што је резултирало текстовима који су комбиновали руску редакцију са српском и елементима народног језика. Како су учитељи из Русије доносили и књиге на савременом књижевном руском језику, читаоци су били изложени савременом руском језику, што је такође утицало на њихово писање на рускословенском језику. Крајњи резултат био је језички плурализам у раздобљу од 1730-их до 1770-их година, у коме је чиста руска редакција доминирала у црквеној употреби, док се у световној сфери комбиновала са српском редакцијом, локалним народним језиком, па чак и са модерним књижевним руским у различитим степенима. Таква новонастала ситуација означила је крај пет векова дуге традиције диглосије, која је представљала обележје српске културе од средњег века.

Језичка стварност у Хабзбуршкој монархији била је изузетно сложена, а на пад употребе рускословенског утицала су три кључна фактора: растућа потреба за писаним језиком прилагођенијим свакодневним потребама световне јавности, отварање штампарија за ћириличне књиге унутар саме Хабзбуршке монархије, као и реформе које су спровели царица Марија Терезија и њен наследник Јосиф II (1780–1790). Усвајање рускословенског још више је повећало јаз између писаног и говорног језика, чинећи писани израз тешко разумљивим за световни део становништва. Његов развијени, свечани стил сматрао се незаменљивим у дискурсима високог регистра, као што су богословске и филозофске расправе, али је био непогодан за потребе чиновника и административних радника који су бележили трговачке одлуке и састављали документе практичне намене. Њима је био потребан разумљивији језик, приступачан људима изван Цркве, који нису читав живот провели у учењу новог литургијског језика. Постепено је рускословенски почео да се меша са елементима српског народног, а понекад и са књижевним руским, чиме је настао хибридни језик познат као славеносрпски, који се проширио међу световним круговима грађанске средње класе. Употребу славеносрпског додатно је подстакло повећање капацитета за штампање ћириличних књига у Хабзбуршкој монархији, чиме је смањена зависност од увоза руских издања. У настојању да се ограничи српска зависност од Русије, Грк Димитрије Теодосије, који је радио у Венецији, добио је 1755. године дозволу да објављује дела и на грчком и на ћириличном писму. Штампарски капацитети су значајно унапређени давањем лиценце штампарији Јосифа Курцбека у Бечу 1770. године за објављивање књига на ћирилици. Монопол црквених институција на пружање образовања прекинут је реформама које су имале за циљ да умање друштвени ауторитет Католичке и Православне цркве. Ове реформе, спроведене под утицајем просветитељских идеја, које су прихватили Марија Терезија и Јосиф II, довеле су до проширења образовних програма, обезбеђивања стабилне финансијске основе за рад школа,

унапређења услова за обуку наставника и преношења контроле над школама на грађанске власти.

Питање језика дошло је под посебну пажњу, имајући у виду да је циљ нових државних прописа био да се у настави у основним школама користи матерњи језик ученика, да она буде уједначена и иста за све грађане, без обзира на веру, друштвени положај или имовинско стање.⁹ Истовремено, вршен је притисак да се у школама користи српски народни језик као наставни, али писан латиничним, а не ћириличним писмом. Међутим, језичка ситуација међу Србима 1770-их година није била јасна, с обзиром на то да су истовремено били у употреби рускословенски, славеносрпски и народни (вернакуларни) језик. Теодор Јанковић Миријевски, управник српских школа у Банату, упутио је 1782. године цару Јосифу II детаљно објашњење о три језичка облика: литургијски или црквени језик, грађански или урбани језик, и народни (вернакулар). Он је препоручио да се у школама усвоји грађански облик, славеносрпски језик. По његовим речима, овај језик служи образованијем, пристојнијем и боље васпитаном делу српског народа. Језик је једноставнији и разумљивији од црквеног, а чистији од народног.¹⁰ Одлука да се у настави користи славеносрпски језик представљала је победу грађанске класе и очувала употребу ћирилице у образовању. Смањен правни статус цркве и државне реформе које су довеле до већег учешћа световних власти у управљању и планирању школског система поклопили су се са променама у друштвеним и културним преференцијама световног становништва. Са ограничавањем световних овлашћења цркве појављује се и нова друштвена класа као доминантна – занатлије, трговци и грађанство (буржоазија). Та класа је, ослањајући се на трговачке везе са Бечом и Аустријом, постајала све више оријентисана ка Аустрији, а не ка Русији.¹¹

Први одједи европског просветитељства допрли су до Срба преко контаката са руским учитељима и високошколским установама у Русији. Пошто је Руска православна црква представљала главни канал за те везе, секуларни аспекти просветитељске мисли остајали су у другом плану. Ипак, овај вид комуникације отворио је поглед ка новом критичком мишљењу и утицао, на пример, на дело Јована Рајића (1726–1801). Рајић је учио код Емануела Козачинског у Сремским Карловцима, затим је наставио школовање у Русији, а потом се вратио у Војводину, где је предавао теологију. Замонашио се 1771. године, а остатак живота провео је у манастиру Ковиљу. Писао је теолошке списе, беседе, уџбенике, поезију, често са родољубивим тоном, а 1798. године објавио је драму са сценама из српске средњовековне историје, засновану на ранијем

⁹ Никола Гавриловић, „Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији”, у: Славко Гавриловић (ур.), *Срби у XVIII веку*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, 353.

¹⁰ Павле Ивић и Александар Младеновић, „О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804.”, у: Славко Гавриловић (ур.), *Срби у XVIII веку*, 87.

¹¹ B. S. Johnson, *A Study in the Poetry of Zaharije Orfelin*, unpublished doctoral thesis, University of Nottingham, 1960, p. 37.

делу Козачинског из око 1736. године. Највише је упамћен по својој четворомној историји Срба, Хрвата и Бугара објављеној 1794–1795. Била је то прва свеобухватна историја Срба, која је остала основно дело на ту тему у првој половини XIX века, консултована од стране историчара и политичких личности. Језик који је Рајић користио за писање зависио је од теме и публике којој је био намењен: користио је чисти облик рускословенског језика за теолошке текстове, у историјским делима је приметан утицај књижевног руског језика, док се у школским уџбеницима и популарним делима уочавају елементи народног језика, како би она била приступачнија широј публици.

Српске усмене традиције биле су с подозрењем посматране од стране појединих интелектуалаца школованих у духу просветитељства, због њихове везе са сељачком културом, која се у рационалистичком духу новог доба сматрала превазиђеном. Ипак, оне су наставиле да круже и развијају се и северно и јужно од Дунава. Облик епске народне песме се до почетка XVIII века изменио – напуштен је дужи стих карактеристичан за ранија раздобља, а усвојена је строга десетерачка структура са цезуром после четвртог слога.¹² *Ерлангенски рукопис* садржи нешто више од 200 јужнословенских народних песама, забележених око 1720. године, од којих је већина српских, уз неколико муслиманских, и готово све показују нови, доминантни десетерачки стих. Писмени Срби у градовима Хабзбуршке монархије оставили су сведочанства да познавање народног стваралаштва није било ограничено на сеоске заједнице. Често су поседовали личне свеске, познате као песмарице, у које су бележили омиљене стихове или друге примере књижевних достигнућа, међу којима су пронађени одломци из народних песама или стихови написани у истом стилу. Иако је XVIII век најчешће повезан са усвајањем нових знања из Европе, старије традиције нису потиснуте у заборав, већ су наставиле да се развијају, показујући постепене промене у устаљеним формама.

Славеносрпски језик се развијао током седам деценија, од 1760-их до 1830-их година, и остао у употреби у званичним документима све до 1860-их. Током тог периода, он је остао некодификован, без формализованог граматичког система. Постојао је као флексибилан језички облик у оквиру плуралистичке језичке ситуације, где је утицај народног (вернакуларног) језика био израженији у дискусијама свакодневних тема, док је рускословенски доминирао у текстовима са апстрактнијим садржајима. Елементи рускословенског одржавали су утисак континуитета са средњовековном књижевношћу и културом, а за неке су представљали неопходну конвенционалну подструктуру која је омогућавала функционисање славеносрпског језика. Истовремено, у писаним текстовима се све више повећавало присуство граматичких и лексичких елемената народног језика. Језички хоризонти Срба проширивали су се и кроз употребу немачког и мађарског језика у званичној комуникацији са регионалним и државним

¹² Милорад Павић, *Барок*, Београд: Досије – Научна књига, 1991, 142.

институцијама. Промена ка народним облицима већ је била у току и код суседних народа, што је откривало већу приступачност основној писмености у таквим условима. Међутим, ослањање Срба на руску ћирилицу представљало је озбиљну препреку за ширу употребу народног језика, јер та азбука није садржала знакове за све гласове савременог српског језика. Појединци су настојали да увођењем нових слова прилагоде писмо сопственим потребама, али славено-српски није развио ортографски систем који би био у потпуности прилагођен модерном народном језику. У том контексту, Захарија Орфелин (1726–1785) и Доситеј Обрадовић (око 1740–1811) истакли су се као пионири српске културе и језичке реформе. Њихов рад је представљао непроцењив допринос културним и просветним токовима северно од Дунава у доба просветитељства.

Орфелин је рођен у Вуковару, а радио је као учитељ у Новом Саду пре него што је током живота обављао више различитих занимања, укључујући и службу у канцеларији митрополита Павла Ненадовића. Био је добро упознат са делима страних аутора, попут Волтера. Писао је школске уџбенике, поезију, чланке о различитим темама, радио као гравер и коректор у издавачким кућама српске заједнице у Венецији, а касније и у Бечу, и кратко време је уређивао сопствени часопис. Године 1772. објавио је монографију о Петру Великом у два тома, приказујући цара као пример просвећеног владара XVIII века. Као и Јован Рајић и други српски историчари тог времена, Орфелин је своја историјска дела писао језиком са бројним елементима књижевног руског, јер је за такав израз постојала шири читалачка публика у Русији. Током живота писао је на свим расположивим језичким нивоима: на рускословенском, модерном књижевном руском, славеносрпском и народном (вернакуларном). Написао је две верзије родољубиве песме „Плач Србији” – прву на руском црквенословенском (1761), а другу на народном језику (1762), што се може сматрати једним од првих штампаних дела на српском језику. Најзначајније његово дело за културу у целини био је часопис *Славеносербски маџазин*, који се појавио у само једном броју 1768. године. У његовом програмском уводнику, Орфелин је заступао употребу свакодневног српског језика као књижевног, попут енглеског, француског и других европских народа који су већ усвојили своје народне језике у ту сврху. Овај часопис се с правом сматра манифестом просветитељства у српској књижевности.¹³ Орфелин је упознавао сународнике са европским интелектуалним струјањима, позивајући их да следе пут језичког развоја својих европских суседа, чијем културном кругу су образовани Срби северно од Дунава осећали да припадају.

Доситеј Обрадовић представља икону српске културне историје, оличење просветитељских идеала XVIII века. Крштен као Димитрије, узео је име Доситеј по уласку у манастир Хопово као младић, где је три године учио и био искушеник, пре него што је 1760. године напустио манастир. Живео је међу Србима Војне границе у Хрватској, потом путовао у Грчку 1765., а затим се вратио у Далмацију.

¹³ *Истио*, 216.

Године 1771. одлази у Беч, а потом 1776. наставља путовања и борави у више универзитетских градова Немачке, потом у Паризу, и најзад у Лондону (1784–1785). У сваком месту издржавао се као васпитач деце имућних покровитеља, док је истовремено похађао предавања и наставу на локалним универзитетима, узимао приватне часове ради усавршавања језика земље у којој је боравио, и користио сваку прилику да прошири знање из нових наука, техничких иновација и модерних идеја. Доситеј је веровао у неминовност материјалног и моралног напретка под вођством рационалне мисли и урођене племенитости човека.

Своје најпознатије дело *Живот и њриклъченија* Доситеј Обрадовић је објавио 1783. године, уз неке касније допуне. То је отворено дидактичко дело, у којем пише о себи, својим путовањима, искуствима са новом Европом и моралним поукама које је из њих научио. Својим стилем он спаја аутобиографске елементе, филозофски дијалог и епистоларну форму, комбинујући различите наративне жанрове који су били популарни међу европским писцима тог доба. На почетку дела се сећа детињства и живота искушеника у Хопову. С топлином пише о свом учитељу, игуману манастира, који говори младом монаху гласом здравог разума. Истовремено, он критикује сујеверје и претеривања која је уочио код појединих свештеника које је сусретао. Изражавајући јасну наду да ће његово дело помоћи Србима да дубље разумеју доба у којем живе, са свим његовим интелектуалним и културним богатством, он настоји да им покаже пут ка бољем животу, како појединца, тако и заједнице.

Његова родољубива уверења навела су га да подржи употребу народног језика у писању, истичући: „Зашто ово се чисто види као сунце, да док год један народ на својем матерњем језику књига нејма, принужден је у тамности ума и у варварству лежати и све на горе преуспевати”.¹⁴ Иако је, у филозофским разматрањима, осећао потребу да укључи синтаксу и лексику рускословенског језика, као извор појмова и апстрактних термина који су недостајали у свакодневном говору, Обрадовић је, као и многи други, користио народни језик како би писао разумљиво ширем кругу људи, али не напуштајући у потпуности књижевне конвенције свога времена. Он је препознавао да Срби свој језик деле са својим суседима у Хрватској и Босни, који су друге вере, наглашавајући „Ко не зна да житељи црногорски, далматски, херцеговски, босански, сервијски, хорватски (кромје мужа), славонијски, сремски, бачки и банатски осим Вла(х)а, једним истим језиком говоре?”.¹⁵ Ова његова опажања додатно су га учврстила у одлуци да користи народни језик, уместо рускоословенског, који је, због своје верске искључивости, био доступан само православном делу овог ширег језичког простора.

¹⁴ Dositej Obradovic, *The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic Who as a Monk Was Given the Name Dositej Written and Published by Himself*, trans. from Serbian by George Ralph Noyes, Berkeley: University of California Press, 1953, p. 308.

¹⁵ *Ibid*, 135.

Читаоци међу хабзбуршким Србима у XVIII веку били су све бројнији, подстакнути унапређеним образовним могућностима, растућом употребом народног језика и повећањем броја ћириличних штампарија, што је довело до пада цена књига. Њихове потребе све више су задовољавали писци попут Обрадовића и Орфелина, али и развијена инфраструктура. Омасовљење читалачке публике, нарочито оних који су поред славеносрпског познавали и друге језике – немачки, латински, француски, па чак и италијански и енглески – довео је до отварања првих књижара средином друге половине века.¹⁶ Живели су у добу брзог ширења нових идеја, друштвених и политичких реформи и радозналости према ширем свету. Понуда књижевне грађе се проширила и обухватила белетристичке жанрове и публицистичке књиге на теме попут бриге о деци, филозофије и историје; почињу да се појављују и преводи дела великих европских култура. Књижари су нудили разноврсну грађу, како локално објављену, тако и увозну, на страним језицима. Број жена читалаца је растао, а Досите је посебно обраћао пажњу на њих, подстичући више превода са главних европских језика: „Нека се поташте и по[х]ите довести у свој род златно и благополучно време кад ће српске кћери и супруге читати *Памелу*, *Телемаху*, повести Мармонтелове и проче овима подобне књиге на свом простом дијалекту”.¹⁷ Ипак, сматрао је да ће младићи бити ти који преводе страна дела. Жене, које су биле искључене из школског система Цркве, почеле су да се укључују у круг читалаца средином века – најпре кроз приватно кућно образовање, а затим и захваљујући државним реформама које су подстицале школовање за све.

Стварање замишљене заједнице

Срби су постојали и пре XVIII века као заједница људи који су себе називали тим именом, насељавајући територију у централном делу Балкана током средњег века и одликујући се јединством језика и културе. Њихов средњовековни свет након османског освајања замењен другачијим поретком у којем су се хришћани нашли углавном искључени из званичних функција и јавног живота. Њихове изоловане заједнице биле су лишене могућности да створе мрежу хоризонталних односа, неопходну за развој кохерентне националне свести. Црква је обезбеђивала културне ресурсе који су идентификовали заједничко порекло након губитка средњовековне државне династије. Религијски текстови свих врста – писани, усмени или визуелни – носили су свест о широј заједници вере, повезаној представама из Светог писма и фрескама које су дочаравале бивше владаре и библијске приче. Међутим, те представе су се увек доживљавале у строго одређеном простору сеоске цркве, уз посредовање парохијског

¹⁶ Мирослав Тимотијевић, „У освит новог доба”, у: Александар Фотић (ур.), *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, Београд: Clio, 2011, 202.

¹⁷ Dositej Obradovic, *The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic*, p. 145.

свештеника. Иако су религијски ритуали подразумевали осећај припадности широј заједници, они су се јасно испољавали само у свом локалном облику. Цркве, као центри заједнице, и свештеници који су у њима служили, били су статични и усмерени на спасење пастве стада, а не на перцепцију себе као карике у ланцу заједница које деле сличне културне ресурсе. Постојање других заједница било је утопљено у бесконачни циклус означавања, који је прошлост и будућност подређивао испољавању божанске воље. Слично томе, усмене културне традиције које су славиле митове и легенде о личностима и догађајима из националне прошлости изводиле су се и примале у изолованости сеоских средина, било у извођењу сеоских певача, било преко путујућих гуслара који су их доносили из других крајева.

Нове могућности указале су се међу Србима који су, након Велике сеобе, живели северно од Дунава. Градски Срби, интегрисани у правни и трговачки систем Хабзбуршког царства, усвојили су нове социјалне и културне обрасце под утицајем европског просветитељства. Планирање и организовање верског живота, црквених институција, градских већа, занатских еснафа, трговачких удружења, струковних организација и просветних установа представљало је примере групног деловања, који су оснажили појаву модерне заједничке свести. Путовања у друге покрајине, као и контакти са Србима у другим градовима и са припадницима других народа, представљали су подједнако важан део начина живота у коме су Срби непрестано потврђивали своје заједничке особине, али и уочавали језичке и културне разлике у односу на друге у хетерогеном Хабзбуршком царству. Проширени резервоар симболичких ресурса отворио је нове циклусе значења, према новим хоризонтима и до тада непознатим могућностима. Заједница је почела да сагледава себе и своје културне особености у новом светлу и да комуницира са спољним светом из другачије перспективе. Развој писаног секуларног језика био је кључна компонента нове културне динамике, будући да је утицао на раст комуникационог потенцијала који је могао повезати Србе на ширем географском простору. Конвенције употребе славеносрпског језика, са све већим утицајем народног говора у синтакси и лексици, понудили су прагматично решење – не само да се задовоље потребе ужих слојева друштва слојева, већ и да се испуни очекивање проширене читалачке мреже која је превазилазила уске оквире црквених кругова. Културна потрошња у ширем обиму повећала је способност заједнице да замишља своје сународнике и на другим местима, који истовремено читају исте текстове, налазећи се у сличним јавним или приватним просторима предвиђеним за ту сврху – што је означило настаanak замишљене националне заједнице.

Концепт нације као замишљене заједнице, који је развио Бенедикт Андерсон, заснива се на једноставној премиси која подразумева да је „она замишљена зато што чланови чак и најмање нације никада неће упознати већину својих сународника, нити ће их срести, па чак ни чути за њих, али ће у свести сваког од

њих живети слика њиховог заједништва”.¹⁸ Најефикаснији начин успостављања ове духовне заједнице посредован је путем штампане речи „која је омогућила нагло растућем броју људи да размишљају о себи и да се повежу са другима на суштински нове начине”.¹⁹ Нација, дакле, настаје као замишљена заједница кроз спој нових начина мишљења и нових институционалних аранжмана културних ресурса. У новом добу, текстови се објављују на једном месту, а потом путују ка различитим просторима, где се примају приближно у исто време. Тако статичну природу текста замењује покретнији и снажнији модел културне потрошње, који подстиче свест читалаца да је њихово читање у одређеном тренутку и на одређеном месту само једна појава у оквиру ширег корпуса читалаца, који деле исти језички и културни простор. У том смислу, дела Орфелина и Доситеја Обрадовића могу се разумети не само као педагошка и реформска, усмерена ка афирмацији употребе народног језика у писаној комуникацији, већ и као део пројекта националне изградње – јер стварају и размењују поруке о животу и свету, стварајући нити замишљене заједнице.

Срби у Хабзбуршком царству током XVIII века постепено су дошли до саморазумевања као заједнице дефинисане сопственим језиком, проширеним симболичким ресурсима и положајем у ширим европским мрежама културе и трговине. Почетни руски утицај уступио је место прихватању писаног језика са значајним елементима народног говора, познатог као славеносрпски. Они су развили организациону способност за заштиту и управљање својом аутономијом, као и мрежу хоризонталних друштвених и економских односа, уз комуникациони систем који је осигуравао развој заједничких циљева. Етничка заједница била је повезана заједничком политичком сврхом, коју је омогућавао правни и административни оквир Хабзбуршке монархије. У контексту таквог модерног институционалног апарата, симболички ресурси које су Срби понели са собом — усмене традиције и културна симболика православља — били су преобликовани и добили су нова значења. Некадашње локализоване манифестације заједничког живота оживеле су северно од Дунава, добијајући нову димензију, што је довело до настанка „вишеслојног, вишецентричног и полиморфног српског идентитета”.²⁰ Иако су српски припадници грађанске класе у Хабзбуршкој монархији били малобројни и ограничени на ужи географски простор, промене у њиховој друштвеној структури и ширење културних хоризоната довели су до формирања замишљене српске заједнице и означили прве кораке ка стварању модерне националне свести.

Превео са енглеског Борис Булајиовић

¹⁸ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1991, p. 6.

¹⁹ *Ibid*, p. 36.

²⁰ Stevan K. Pavlowitch, *Serbia: The History of an Idea*, p. 25.

Литература

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.
- Гавриловић, Никола. „Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији”, у: Славко Гавриловић (ур.), *Срби у XVIII веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 2000. 350–362.
- Ивић, Павле, и Александар Младеновић. „О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804.”, у: Славко Гавриловић (ур.), *Срби у XVIII веку*. 69–106.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans*, 2 vols, I: *Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Johnson, B. S. *A Study in the Poetry of Zaharije Orfelin*, unpublished doctoral thesis. University of Nottingham, 1960.
- Младеновић, Александар. *Славеносрпски језик: студије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- Obradovic, Dositej. *The Life and Adventures of Dimitrije Obradovic Who as a Monk Was Given the Name Dositej Written and Published by Himself*. Trans. from Serbian by George Ralph Noyes. Berkeley: University of California Press, 1953.
- Павић, Милорад. *Барок*. Београд: Досије – Научна књига, 1991.
- Pavlowitch, Stevan K. *Serbia: The History of an Idea*. New York: New York University Press, 2002.
- Поповић, Марко, Мирослав Тимотијевић, и Милан Ристовић (ур.). *Историја приватној живоји у Срба: од средњеј века до савременој доба*. Београд: Clio, 2011.
- Скерлић, Јован. *Српска књижевност у XVIII веку*. Београд: Просвета, 1966.
- Тричковић, Радмила. *Београдски пашалук 1687–1739*. Приредио Небојша Шуле-тић. Београд: Службени гласник, 2013.
- Ćirković, Sima M. *The Serbs*. Trans. by Vuk Tošić. Oxford: Blackwell, 2004.